

Capitolul I.5.

Manuale școlare

I.5.1. Aspecte generale

Dincolo de legi, programe școlare și declarații de intenții, manualele sunt probabil legătura materială cea mai puternică ce se stabilește între societate și materialul uman ce trebuie educat. Cartea școlară – spunea Alain Choppin – trebuie privită ca imaginea condensată a societății care a produs-o. Manualul este „suportul conținutului educativ, depozitarul cunoștințelor... reflexul deformat, incomplet și decalat... al stadiului cunoștințelor dintr-o epocă, al principalelor aspecte și stereotipii ale societății. Este de asemenea un instrument pedagogic... În cele din urmă, el este mijlocul de transport al unui sistem de valori, al unei ideologii și al unei culturi; el participă la procesul de socializare – vezi îndoctrinare – a tinerei generații căreia i se adresează”¹. Cu alte cuvinte, manualele sunt „reflexul unei civilizații. În ele este bine să încercăm să sesizăm nu numai o pedagogie, nu numai didactică, nu numai un conținut noțional pe care trebuiau să-l transmită copiilor, ci un întreg context social, chiar și estetic uneori, urmând gustul timpului...”². Raportul real care există între memoria colectivă, memoria școlară și manualul școlar este greu de cuantificat. Christian Amalvi își pune pe bună dreptate întrebarea până la ce punct memoria colectivă decurge din memoria școlară³. Pentru că este incontestabil faptul că în memoria colectivă se pot surprinde clișee, stereotipuri care sunt de sorginte școlară și care duc spre un model educativ impus de școală. Amintim afirmația unui cercetător francez ce își amintea că a fost surprins în momentul în care a observat că istoriografii protestanți din secolul al XIX-lea, tratând problema camisarzilor, se dovedeau a fi extrem de tributari lecturilor din copilărie⁴. Epoca contemporană, cu tehniciile sale sociologice rafinate și cu mijloacele de calcul rapide și comode, poate surprinde influența pe care școala ultimelor decenii a avut-o pentru fixarea unor topozuri în conștiința comună⁵, lucru greu de realizat pentru secolul al XIX-lea.

-
1. Alain Choppin, *L'Histoire des manuels scolaires : une approche globale*, „Histoire de l'éducation”, 1980, nr. 9, p. 1.
  2. Pierre Giolitto, *Introduction générale*, „Les cahiers au bois d'histoire de l'éducation”, 1988, nr. special, nr. 10 a-b-c, p. 5.
  3. Christian Amalvi, *L'Iconographie des manuels d'histoire et la mémoire collective : de la mémoire scolaire à la mémoire buissonnière, 1871-1950*, în *Enseigner l'histoire. Des manuels à la mémoire*, textes réunis et présentés par Henri Moniot, Berna, 1984, pp. 205-215.
  4. Ph. Joutard, *L'histoire dans l'imaginaire collectif*, „L'Arc”, 1978, 72, p. 40.
  5. Jean Lecuir, *Manuels scolaires et mémoire historique. Réflexions autour d'un sondage*, în *Enseigner l'histoire...*, p. 217-225. Autorul analizează un sondaj realizat în Franța în anul 1980.

În analiza manualelor de istorie trebuie să avem permanent în vedere faptul că ne situăm în domeniul ofertei sociale. Manualul este ceea ce societatea – prin autorul cărții, prin autoritățile școlare, prin autoritățile politice în măsura în care acestea se implică activ în procesul educativ – propune a se învăța în școli într-un anumit moment social dat. Ceea ce se realizează într-adevăr este greu de surprins. „Nu trebuie să ne imaginăm că, dacă un manual sau altul a fost publicat într-o anumită epocă, aceste cărți sunt obligatoriu reflexul a ceea ce se practica în realitate în clase. Este o iluzie să credem că există o concordanță perfectă între directivele ministeriale, între transpunerea lor la nivelul manualelor și, pe de altă parte, ceea ce se făcea în clase. Altfel spus, ceea ce ar fi interesant de văzut, dar care pentru istoric este cel mai greu, este cum au fost utilizate aceste manuale în școli... Or, pentru istoric aceste urme sunt în general rare și este dificil de știut ce se făcea cu adevărat cu aceste manuale, iar pericolul pentru istoric este a rămâne numai la manual, de a-și imagina că manualul este reflexul a ceea ce se făcea în clasă, ceea ce nu este întotdeauna cazul.”⁶ Pe de altă parte, cercetătorul trebuie să ia permanent în considerare faptul că în scriitura unei cărți didactice se întâlnesc intențiile autorităților școlare materializate prin legislație, programe, circulare, alte forme de control al informației ce putea să circule în școală, cu backgroundul cultural al autorului. Aceasta filtrează discursul oficial despre conținutul cărții școlare prin propria sa personalitate, supunând informația nivelului său de înțelegere, cunoștințelor, intereselor sale culturale, ideologice sau politice.

În general, pentru a defini materialul utilizat spre analiză, se folosesc termenii: manual, carte școlară, carte didactică. Alain Choppin crede pe bună dreptate că este necesar să delimităm două categorii de cărți școlare: „cărțile școlare, *stricto sensu*, definite astfel prin intenția autorului sau editorului, ⁷intenție care trebuie să fie explicită (titlu, prefată) sau manifestă (prezentare, structură etc.). Caracterul lor școlar este independent de folosirea efectivă. Celelalte, cărțile devenite școlare printr-o folosire permanentă și generalizate în context școlar”⁷. Este vorba, pe de o parte, despre cărțile recomandate în mod expres a fi utilizate ca manuale, ele nefiind concepute inițial pentru acest scop, iar pe de altă parte, de lucrările de referință utilizate în procesul de învățământ (dicționare, encyclopedii, atlase), cărțile oferite ca premiu și cărțile din bibliotecile școlare⁸. Obiectul analizei noastre o vor constitui lucrările declarate și aprobată ca manuale școlare.

Manualul școlar poate fi supus unei analize structurate pe trei paliere: primul este cel al conținuturilor, care depinde întotdeauna de nivelul istoriografiei; al doilea nivel al analizei se ocupă de aspectul metodic, respectiv forma de prezentare a conținutului și retorica subiacentă a metodelor alese pentru expunerea materiei; iar al treilea nivel este cel al analizei discursului de socializare conținut de manual.

O dată ce statul începe să-și asume responsabilitatea pentru educația la nivel popular, el trebuie să controleze tot mai mult conținutul cărților școlare. În acest context, el își creează și pârghiile prin care să-și exercite supravegherea. Controlul se poate manifesta pe mai multe canale: prin obligativitatea obținerii unei autorizări oficiale sau măcar a unei recomandări pentru lucrările ce puteau fi folosite în procesul de învățământ, prin

6. Pierre Giolitto, *Introduction...*, pp. 5-6.

7. Alain Choppin, *L'Histoire...*, p. 5.

8. *Ibidem*, p. 6.

publicarea de programe sau instrucțiuni pentru materia ce trebuie cuprinsă în manuale, prin organizarea de concursuri de manuale, prin asumarea fie și parțială a sarcinilor financiare legate de tipărirea și distribuirea cărților școlare, ceea ce implica în primul rând fie cumpărarea drepturilor de autor, fie autorul își păstra drepturile, dar era obligat să vândă carte la prețul fixat de autoritățile școlare. În fine, chiar și anterior adoptării unor reglementări specifice sau a unei legislații referitoare la manualele școlare, acestea nu erau complet libere, ele fiind supuse regulilor destul de severe care guvernau editarea și tipărirea cărților.

Să nu uităm că, deși ne ocupăm cu precădere de situația cărții școlare după 1831, nu lucrăm pe un teren virgin. Școli existaseră și anterior, după cum existaseră și manuale școlare, tipărite sau în manuscris⁹. De altfel, o analiză statistică recentă arată că în decursul secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea, ponderea cărții școlare în cadrul producției tipografice românești a crescut semnificativ¹⁰. Problema autorităților școlare va fi aceea de a alege dintre cărțile școlare existente și apoi, pe măsură ce organizarea școlară căpăta forme tot mai temeinice, să susțină editarea unor lucrări noi¹¹.

Încercări de legiferare referitoare la cărțile școlare apar în regulamentele școlare dezvoltătoare ale Regulamentelor Organice. Dincolo de aceste reglementări ar trebui poate să amintim măsurile pentru cenzură din Țara Românească, publicate în 1833, care stipulau în mod expres faptul că „orice manuscript până a nu se da la tipar, sau la litografie, se va supune comitetului censurei, și după ce va fi cercetat de către acest

-
9. Trebuie amintită activitatea lui Gheorghe Asachi de a încuraja și chiar angaja tipărirea unor manuale (a se vedea pentru mai multe detalii N.C. Enescu, *Gheorghe Asachi organizatorul școlilor naționale*, București, 1962, pp. 148-150). În același timp, Eforia Țării Românești se arăta și ea interesată de manualele școlare existente și de dotarea elevilor cu instrumente de studiu. Profesorul, autorul și traducătorul Grigore Pleșoianu se bucură în anul 1829 de interesul particular al membrilor Eforiei Școlilor care „pentru răspândirea și încuragiarea la ostenelile cele vrednice de cinstă ale D. Profesor..., au luat din toate cărțile sale, ce de curând le-au tipărit, câte 20 de exemplare din fiecare și le-au hotărât a se împărți în dar la școlarii cei sărmani din școala Craiovei... Lângă acest ajutor au mai adăugat încă 600 lei pe fiecare an la leafa ce până acum avea pentru profesia sa...”. Socotelile Eforiei Școlilor din anul următor menționează printre altele, la capitolul cheltuieli, „337 lei și 20 de parale dați pe 50 gramicice francezo-românești, de Grigore Pleșoianu. Aceste gramicice s-au împărțit la copiii săraci din Craiova”. De asemenea, „2722 lei și 20 parale, pe 80 de exemplare din *Mărimea Romanilor*, 80 exemplare *Mitologhii*, 30 gramicice francezo-românești, 80 dialoguri idem, 80 biblioteci, de Stanciu Căpățineanu și Grigore Pleșoianu. Aceste cărți s-au împărțit la ucenicii săraci din școala de la Bucuresci” (V.A. Urechia, *Istoria școalelor de la 1800-1864*, vol. I, București, 1892, pp. 125, 135).
  10. Daniel Barbu, *Scrisoare pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea*, București, 1996, pp. 64-73.
  11. Pentru exemple de cărți didactice pe materii, autori, discuții asupra condițiilor de editare și tipărire, a se vedea : I. Georgescu-Celaru, *Evoluția cărții didactice din învățământul primar în România*, Caracal, 1931 ; O. Ghibu, *Din istoria literaturii didactice românești*, ediție îngrijită de Octavian Păun, tabel cronologic, studiu introductiv, note și comentarii V. Popeangă, București, 1975 ; Dan Berindei, *Manualele școlare la români, în România și Europa. Istorie, societate, cultură*, vol. I, București, 1991, pp. 55-62 ; *Istoria învățământului din România*, vol. II, 1993, pp. 79-83, 303-305.

comitet, autorul nu va putea face nici o schimbare fără voia censurei” (art. 4)¹². Altfel, „orice carte se va tipări la tipografie, sau la litografie fără să fie supusă la cenzură, se vor lua toate exemplarurile, de către stăpânire, iar tipograful se va pedepsi cu luarea înapoi a voiei ce i s-a dat de către Stăpânire” (art. 6)¹³. Regulamentul școlilor prevedea, „o sumă de lei douăzeci de mii pe tot anul se va întrebuința pentru tipărirea cărților trebuincioase la deosebitele învățături ce să urmează în școalele naționale... Jumătate din exemplarele ce se vor tipări cu cheltuiala școlilor, să vor da autorului ca să le întrebuințeze spre al său folos, iar cheltuiala jumătate va rămânea pe seama Eforiei, ca să se împărtească în dar școlarilor săraci, și celor ce se vor arăta la eksamen mai cu silință. Se vor tipări cu cheltuiala școlilor numai cărțile ce să vor cunoaște de neapărată trebuință la deosebitele învățături ce se află așezate în școlile naționale”¹⁴.

În Moldova, conform articolului 7 al Regulamentului învățăturilor, manuscrisele, opere originale sau traduceri, trebuiau cercetate de către Comitetul academic, apoi, cu sugestiile acestuia, supuse aprobării Epitropiei. În 1835, direcțiile generale anterioare se completează cu o serie de amănunte referitoare la chestiuni de procedură. În condițiile în care tipărirea era mai greu de realizat, „multe manuale și cărți au circulat și în formă de «manuscris»... Verificarea acestora se întemeia pe criterii de conținut, «pi noima materiei, care simplă și fără îngreunare», trebuia să fie, și «să nu zică ceva împotriva religiei, moralului și statului»¹⁵. Oricum, și aici funcționa „Comisia privighetoare asupra cărților de citit în Principatul Moldovei”. Epitropia învățăturilor publice putea interveni pentru „alegera autorilor străini din care urma să se facă traducerea sau prelucrarea cărților școlare respective; obligarea profesorilor să traducă, să prelucreze, și să redacteze manuscrisele cursurilor pe care le vor preda, [...] obținerea de la domn a fondurilor necesare tipăririi cărților și remunerarea sau răsplătirea autorilor”¹⁶. Din punctul de vedere al prerogativelor autorităților școlare, situația este asemănătoare și în Tara Românească. Aici, lipsa cărților didactice și necesitatea lor este o realitate recunoscută de autoritățile școlare. În anul 1838, Eforia Școlilor, într-o circulară trimisă către profesorii școlilor din reședințele de județ, părea extrem de bine determinată în ceea ce privește rolul cărții didactice. „Cât pentru cărțile ce neapărat trebuie să aibă școlarii în clasurile ce urmează, se scrie Dumitale, ca școlarii care vin fără cărti în școală nu numai că își pierd vremea în zadar, ci prind și locul altor școlari, sau vremea de îngrijire a profesorului ce ar putea-o adăuga la acei școlari ce vin cu toate trebuincioase în școală. Copii nu se primesc în școală numai ca să le fie profesorul *Doică*, ci ca să învețe carte; apoi fără cărti ce învățătură le poate da? Negreșit ar fi numai o osteneală zadarnică. De aceea Dumneata vei îngriji, ca de acum înainte, când va veni vreun copil să se înscrive între școlari să nu-l primesci mai înainte de a vedea că are cărțile trebuincioase la clasul unde va fi să-și urmeze învățătura. Asemenea și pentru acela ce se află acum în școală

12. V.A. Urechia, *Istoria școalelor...*, I, p. 246.

13. *Ibidem*.

14. *Regulamentul Organic întrupat cu legiuirile din anii 1831, 1832 și 1833 și adăugat la sfârșit cu legiuirile de la anul 1834 până acum*, București, 1847, p. 428.

15. Gabriel Bădărău, *Organizarea și conținutul învățământului public în Moldova între anii 1832-1848 (II)*, AIIAI, 1981, pp. 215-216.

16. N.C. Enescu, *Gheorghe Asachi...*, p. 150.

să se pue un soroc scurt spre a-și cumpăra cărțile ce le lipsesc ; și cine până la acel soroc nu va urma astfel să se depărteze din școală.”¹⁷

Intenția era nobilă, dar pe măsură ce se vor înființa școli mai ales în mediul rural, se va vedea dificultatea. De aceea, în 1838, când se pune problema școlilor sătești, se va prefera metoda lancasteriană, prevăzându-se tipărirea de table lancasteriene pentru citire, catechism, aritmetică, „să nu aibă țaranii greutate la cumpărături de cărți”¹⁸.

În același timp, crește interesul pentru manuale propriu-zise. În anul 1838, Mihail Sturdza cerea Epitropiei să aleagă câțiva elevi mai buni care să traducă cărți și manuale pentru a se stopa traducerile fără folos¹⁹. Autoritățile școlare aprobau manuscrisele²⁰ și

17. V.A. Urechia, *Istoria școalelor...*, II, pp. 57-58.
18. V.A. Urechia, *Școlile sătești în România. Istoricul lor de la 1830-1867 cu anesarea tuturor documintelor relative la cestiune*, București, 1868, p. 6. Încă din 1837, Eforia Școlilor din Tara Românească își punea problema retipăririi „tablelor lanchastrice”, însărcinând în mod special pe profesorii de la colegiul Sf. Sava cu revizuirea acestora „după mai nouă perfecție”. Astfel, G. Pop urma să alcătuiască table pentru silabism și aritmetică, 1. Pop table de gramatică, Gh. Ioanid sentenții morale, Iosif Genilie table pentru geografie și cronologie, Aaron Florian table pentru catechism, istoria sfântă și istoria țării și Petrache Poenaru industria și istoria naturală. „Toate acestea, alcătuindu-se după metodu franțuzesc, se vor tipări cu cheltuiala din casa școalelor, atât în table cât și în manuale, ca pe aceste cărți să poată copiii repeta și acasă ceea ce vor învăța la școală. Cărțile manuale ce se vor tipări după table se vor vinde cu îndoială preț din cât va costa cheltuiala tiparului lor, ca din jumătate prețul să se despăgubească casa școalelor, iar cealaltă jumătate să se împărtă între cei cari vor fi alcătuit acele tabele și manuale în proporția numărului coalelor ce se vor lucra de fiecare dintr-înșii” (*Idem, Istoria școalelor...*, I, pp. 359-360). A se vedea și G.D. Iscru, *Contribuții privind învățământul la sate în Tara Românească până la jumătatea secolului al XIX-lea*, București, 1975, capitolul *Table lancasteriene. Manuale (cărți). Rechizite* (pp. 52-56).
19. Gabriel Bădărău, *Academie Mihăileană (1835-1848). Menirea patriotică a unei instituții de învățământ*, Iași, 1987, p. 119. În același an, Epitropia cerea comitetului academic o listă a manualelor deja tipărite și a manuscriselor ce se folosesc în școlile publice „rugând pe C. Epitropie ca pentru cărțile scolastice ce încă nu sunt tipărite, să binevoiască a mijloci înlesnirile pecuniare pentru a nu se îngreuna școlarii prin scrierea acelor manuscrispe” (V.A. Urechia, *Istoria școalelor...*, II, pp. 54-57).
20. „Deja în 1 iunie 1833, G. Săulescu și V. Fabian, ceruseră prin suplică Epitropiei tipărirea manuscriselor lor (Fabian: geografia și gramatica latino-română; Săulescu: retorica cu elementele logicei pe scurt și extract din gramatica românească). Ambii profesori zic că pentru a se statornici un regulat și grabnic curs al învățăturei, cea dintâi trăbă este tipărirea grabnică a cărților și propun ca să se adune comitetul câteva zile pe săptămână, în ceasurile de afară ale paradosului (4-6), ca să cerceteze manuscrisete cu oricăți membrii vor fi prezenti, fiind de față autorii pentru a-și susține opera” (V.A. Urechia, *Istoria școalelor...*, I, p. 252). Pentru înțelegerea mecanismelor ce guvernau adoptarea cărților didactice, amintim și situația lucrării lui G. Săulescu *Gramatica românească sau observații gramicесci asupra limbii române*. Publicată de tipografia Mitropoliei, pe spezele Epitropiei, ea face obiectul unui raport negativ al lui Gh. Asachi, nemulțumit de faptul că manuscrisul nu a urmat etapele necesare obținerii aprobării pentru cărțile „care au să fie de parados la clasurile publicilor școale”. Referendarul școlilor consideră că lucrarea nu poate fi „rânduită de carte elementară pentru școli”, drept pentru care și Epitropia „poruncește profesorilor școlilor ținutale, ca să se ferească a paradosi acea disertație filologică” (*Ibidem*, I, pp. 251-252).

se ocupau de tipărirea²¹ și difuzarea acestora, alcătuiau liste de cărți ce puteau fi utilizate²², recomandau folosirea uneia sau alteia, cumpărau cărți²³, trimiteau câte un număr de exemplare la diverse școli mai ales pentru a fi împărtite școlarilor, totodată inițiau și încurajau concursurile de manuale²⁴. Se observă și tendința de a restrângе numărul de manuale și de indica în mod expres folosirea unuia sau altuia. Astfel, prin programa din anul 1850 se recomanda în mod expres utilizarea lucrării *Prietenul tinerimii*²⁵. De asemenea, sarcina autorităților școlare se extindea și la verificarea cărților și manuscriselor cursurilor utilizate efectiv de profesori²⁶. V.A Urechia consideră că „asemenea anuale și

21. Cărțile didactice se puteau tipări pe cheltuiala casei școlilor, sau dacă erau tipărite prin efortul finanțier al autorului și primeau recomandare de lucrare didactică, acesta primea o remunerație. De exemplu, în anul 1844, Epitropia Învățăturilor Publice hotărăște că învățământul din Moldova are nevoie de manuale de gramatică pentru școlile primare și colegiu. Astfel, se hotărăște ca după verificarea de către o comisie special alcătuită a manuscriselor propuse, „aceea ce se va găsi mai bună să se tipărească cu cheltuiala casei școalelor și Epitropia trăgând numai înaintirile ce va fi făcut pentru tipărirea ei, tot folosul ce va ieși din vânzare, ca o gramatică care singură se va întrebuița în toate școalele va fi al autorului...” (*Ibidem*, II, p. 266).
22. „Cărțile ce trebuie să aibă toți școlarii fără deosebire în clasele a II-a și a III-a sunt acestea ce mai jos se însemnează cu prețul fiecăria bucăți” recomanda Eforia Școlilor din Tara Românească în anul 1838 : „pentru clasa a II-a : Caligrafia cea nouă, Deprinderea de Pop, Istoria sfântă de Aaron ; pentru clasa a III-a : Caligrafia, Geografia cea mică, Gramatica de Pop, Catehism, Evanghelie, Aritmetică” (V.A. Urechia, *Istoria școalelor...*, II, p. 58).
23. Bugetul Eforiei Școlilor din Tara Românească pe anul 1833 consemnează la rubrica speze : 270 de lei pentru „30 de exemplare din carteau lui Gherasim Gorjan *Dascălul franțuzesc*” și „3169 lei cărți de premii și tipărituri la solemnitate” (*Ibidem*, I, pp. 230-231).
24. De exemplu, în anul 1833, Eforia Școlilor anunță un concurs pentru un manual de catechism. „...Eforia dă în cunoștință publicului, că a hotărât un preț pentru această lucrare și o dă în concurs de acum până la sfârșitul lui Decembrie viitor, 1833, adecă cine până la acel soroc va trimite la Eforie cel mai bun manuscris pentru învățatura catehismului, acela va dobândi o medalie de aur preț de 50 de galbeni împăratești. Temeiurile pe care trebuie să se așeze compunerea acestei cărți vor cuprinde : 1) datorile omului ca creștin ; 2) ca mădular al societății ; 3) ca ființă cugetătoare și cunoșcătoare de fapte morale creștini... Autori și vor adresa manuscrtele către Eforia școlilor neiscălite, ci numai însemnate cu vre-un număr și două litere oarecare, spre a se putea deosebi unul de altul ; se va însoții însă fieșii-care manuscris cu câte o scrisoare pecetluită în care se va arăta numele și adresul locuinței autorului. La împlinirea sorocului ce s-a arătat mai sus, adecă la sfârșitul anului curgător, Eforia va da în cercetarea unei comisiuni manuscrisele ce i se vor trimite de către concurenți, și după ce se va alege dintr-însele unul care se va găsi mai potrivit cu temeiurile care s-au arătat mai sus, se va da de scris autorului ca să se arate la Eforie și să primească pentru răsplătirea ostenelei sale : «O medalie de 50 de galbeni împăratești». Atunci manuscrisul se va da la tipar cu cheltuiala din casa școlilor, și se va așeza îndată în toate școlile începătoare din principat...” (*Ibidem*, I, p. 250).
25. *Ibidem*, p. 24.
26. În toamna anului 1843, Gheorghe Asachi cerea de la profesori „manuscrisele sau cărțile după care predau, spre observare și apoi se vor înapoia neîntârziat”. Trecând în Tara Românească, nu este greu să remarcăm cum într-o circulară către revizorii școlari din anul 1847, Eforia Școlilor Tara Românească cerea în mod expres acestora să verifice dacă nu cumva învățătorii folosesc și cărți „neprimite de Eforie” (*Ibidem*, II, pp. 274, 318).

repește controluri produceau acel bun rezultat, că profesorii se sileau să îmbunătățească manuscrisele lor”²⁷. Noi trebuie să adăugăm că era și o formă de a controla măcar o parte din informația care circula prin școli²⁸.

De multe ori, din diverse rațiuni, autoritățile școlare adoptau drept cărți școlare și alte lucrări ce nu aveau caracter didactic²⁹.

Tot pe linia încurajării și facilitării tipăririi de manuale și totodată pentru un control cât mai sigur, statul începe să-și pună problema înființării unor tipografii specifice pentru cărțile didactice. În Țara Românească se creează tipografia Colegiului Sf. Sava³⁰.

În anul 1857, Eforia Școlilor din Țara Românească încearcă să schimbe sistemul dreptului de autor și al proprietății asupra manualelor școlare, considerând că sistemele folosite anterior reprezentau un monopol al autorităților școlare asupre cărții didactice. În acest context, se hotărăște că dreptul de proprietate literară este al autorului, Eforia nu poate impune un preț de vânzare al cărții, cărțile ce sunt aprobate a fi utilizate în școli vor fi cumpărate de Eforia Școlilor la un preț scăzut, pentru un an de zile. Toate cărțile didactice urmau a se tipări obligatoriu la tipografia școlilor³¹.

În același timp, în Moldova, pentru ușurarea părinților la procurarea de cărți, apar așa-numitele manuale de învățătură pe ani școlari, manuale ce cuprind de fapt 3 cărți școalare: catehism, istorie și biografii și geografie.

După unirea din 1859, una dintre problemele dificile căreia au trebuit să-i facă față autoritățile școlare a fost aceea a manualelor școlare. Nu în ultimul rând, dificultățile au fost sporite de impletirea procesului de unificare a manualelor și deci de aducere la un numitor a procesului de învățământ din Moldova și Muntenia, cu cel nu mai puțin complicat de modernizare a alfabetului și conținuturilor. În 1859, cu ocazia deschiderii lucrărilor Consiliului școlar din Moldova, V.A. Urechia atrăgea atenția asupra delicatei probleme a cărților didactice: „Ministerul a regulat, prin concurs, reediționarea celor recomandate de consiliu și cu începutul claselor se vor împarte și broșure din asemenea

27. *Ibidem*, p. 274.

28. În luna august 1859, Eforia Școlilor comunica institutorilor: „Amestecul cărților didactice, ce s-au văzut prin cele mai multe școli... este nu numai o abatere din instrucțiile Eforiei, dar și o piedică pentru progresul școlarilor, căci, spre exemplu la lectură, cum s-ar putea trage atențunea școlarilor asupra unui capitol, pe care D-ta îl citești școlarilor, când ei nu au aceași carte? Ești dar invitat ca să nu te servi cu alte cărți, decât cu cele în ființă ale Eforiei, până la tipărire a altor cărți mai proprii, cari s-au și pus în lucrare” (*Ibidem*, III, p. 183).

29. Așa este cazul, de exemplu, cu cele 900 de exemplare din *Nopțile poetului Young*, traduse de Simion Marcovici, cumpărate de Eforia Școlilor din Țara Românească și împărtite școlarilor pentru a fi folosita drept carte de citire (*Ibidem*, I, p. 58).

30. „...Eforia simțind și trebuința de a se înlesni tipărirea de cărți atât pentru scoalele populare, cât și pentru celelalte școli de învățături mai înaintate, pentru unele cărți a hotărât premiu, ca să se dea acelor presoane care vor înfățișa cea mai bună traducere sau compunere, pentru altele a înaintat cheltuiala tiparului; astfel s-au tipărit până acum vreo 15 cărți în trebuința scoalelor publice în 48.000 exemplare. Acum se află încă sub tipar tablele lancastrice și cărți manuale dupe aceste table în trebuința scoalelor de prin sate. Pentru asemenea cărți, trebuință va crește acum răpede, și fiindcă puținele mijloace ce are casa scoalelor pentru această trebuință mărginesc foarte mult numărul tipăriturilor, Eforia a chibzuit a înlesni această lucru prin așezarea unei tipografii pe seama școalelor” (Cuvântul lui Petrache Poenaru la serbarea școlară din anul 1839, în *Ibidem*, II, p. 107).

31. *Ibidem*, III, pp. 219-220.

cărți. Totodată, atât în scop de a înmulți cărțile scolare, cât și în scop *politic*, subsemnatul a regulat un deposit de cărțile cele mai principale din cele adoptate preste Milcov. Consiliul credem, nu poate desaproba usul a orice cărti aprobată de Eforia scoalelor de peste Milcov”³².

În acest context, se parea că totul trebuia făcut de la capăt. Astfel, în 1862, George Radu Melidon atrăgea atenția asupra slăbiciunilor ce existau în sistemul adoptării cărților didactice. „Nu este nici măcar o basă statonicită oficialu pentru adoptarea unui sistem în cărțile școlare. Provocat în această privință cu oficialu nr. 283 din 15 ianuarie 1860, Consiliul școlar s-au rostit numai că se pot întrebui cărțile aprobată mai înainte pentru școli, atât acelle de aici cât și acelle din Țara Românească, fiecare profesor, deci are latitudinea de a-și alege pe care-i convine. Însă fără o listă fixă de cărți școlare, editorii nu vor să angajeze capitaluri în tipărirea lor, neputându conta pe unu debitu sigur, și Ministeriulu, oricare ar fi resursele sale, nu poate face toate cheltuielile necesare pentru tipărirea lor, mai ales acum, când scrierea cu litere romane au început a se introduce pentru toate școalele, începând cu cele sătești, fără a avea încă un sistem de uniformitate statonicitu intru aceasta.” Melidon menționează faptul că ministerul practica și cumpărarea cărților cerute de profesori, pe care apoi le trimitea acestora să le vândă cu prețuri fixe, oprind costul din onorariile cadrelor didactice³³.

Prin legea instrucțiunii se prevedea organizarea de concursuri pentru elaborarea cărților școlare³⁴. În august 1865, în *Buletinul Instrucțiunii publice*, ministerul „auzind și pe Consiliul permaninte de instrucțiune, publică concurs pentru lucrarea următoarelor cărți: Abecedariu, Gramatica Română, Geografia, Istoria Românilor și Aritmetica”. Condițiile erau exprimate concis: „fiind cărți destinate pentru clasele primarie, caută să fie scrise în limbă cătu se poate de populară; să fie lucrate dupe cele mai noi metode de învățământu și aşa în cătu să serve și de firu conducătoriu pentru institutori și învățători, la predarea prin vie voce a materiilor ce voru tracta; să nu fie reproducțunea sau imitațunea cu neînsemnate modificări a cărților esistente și adoptate în școle, și în totu modu să fie superioare cărților esistente”³⁵. Se pare că rezultatul nu a fost cel dorit. „S-a publicat anul trecut concursuri, pentru compunerea de cărți didactice – sună bilanțul realizat în Consiliul permanent al instrucțiunii în 1866 – dară aceste publicațiuni din nenorocire, n-au produs vre-un rezultat. Trebuie să credem că condițiunile publicate nu s-au părut destul de favorabile spre a stimula zelul celor competiți, și trebuie să sperăm, că mai multe avantaje, oferite prin publicațiuni noi, vor produce mai mult efect anul acesta.”³⁶

-
32. V.A. Urechia, *Opere complete. Didactica*, vol. I, 1858-1867, seria D, București, 1883, p. 77.
33. George Radu Melidon, *Relațiune de starea școalelor în Moldova. Memoriu prezentat D. Ministrului de Culte și Instrucțiune publică în 1 ianuarie 1962*, Iași, 1862, pp. 21-22.
34. Consiliului permanent al instrucțiunii urma să propună ministrului organizarea de concursuri pentru elaborarea cărților didactice, stabilindu-se și „premii din fondurile bugetului instrucțiunii pentru stimularea bărbătilor capabili, deosebit de beneficiile din vânzarea acelor cărți” (art. 18) (C. Lascăr, I. Bibire, *Colecțiunea legilor, regulamentelor, programelor și diferitelor decisiuni și dispozițiuni generale ale acestui departament de la 1864-1904*, vol. I, București, 1901, p. 10).
35. *Buletinul Instrucțiunii Publice*, august, 1865, p. 14.
36. *Buletinul Instrucțiunii Publice*, iulie, 1866, p. 582.

În condițiile utilizării manualelor alternative, folosirea acestora era reglementată de către minister prin aprobarea manuscriselor și a tipăririi sau prin liste de cărți didactice elaborate de Consiliul permanent al Instrucțiunii³⁷ sau de către minister. În aceeași direcție, Titu Maiorescu, ca ministru al Instrucțiunii, aprecia că „școala elementară poate da roadele așteptate numai atunci când școlarul și învățătorul au în mâini cărți corespunzătoare trebuințelor statului și preceptelor pedagogice”³⁸. Considerând că în acest domeniu se manifestă o „stare de chaos”, el a instituit „o comisie de oameni competenți, care să supue unei serioase examinări toate cărțile școlare uzitate până acum în școlile noastre primare și să propue eliminarea celor rele, introducerea exclusivă a celor bune și îndeplinirea lacunelor existente. Sarcina onorifică de a fi în fruntea comisiunii a binevoit a o primi D. Vasile Alecsandri”³⁹. În același timp, aplică și o altă formă de control: comanda autorităților pentru scrierea unei cărți didactice. „Am însărcinat pe D. Barbu Constantinescu să compue un nou abecedar românesc, care împreună cu metoda nouă de scriere și citire a D-lor Creangă, Grigorescu, să le dea copiilor noștri cea dintâi învățătură conform cu experiența pedagogică... Am numit o comisiune compusă din D-nii Manliu, Mihăescu, Constantinescu, Lambrior, Panu și D-na Matilda Cugler-Burla care au corespons sarcinei impuse lor și la 1 Noemvrie 1875 au dat în mâna școlarului român cele trei volume ale cărței de citire.”⁴⁰ Același lucru era preconizat și pentru restul disciplinelor de învățământ. „Rămâne a se mai lucra un manual de geografie și istoria țării, în același scop și din aceleași puncte de vedere, și atunci prin toate cărțile învățământului primar formând un întreg armonic, va fi garantată o direcție rațională și națională a învățământului primar urban și rural.”⁴¹ Totodată, pentru o eficacitate cât mai mare a măsurilor preconizate, este introdusă o listă de cărți obligatorii pentru studiul limbii române în școala primară.

Toate aceste măsuri vor fi continuante în anii următori prin regulamente privind adoptarea cărților didactice care vizau obținerea unui control cât mai eficace din partea autorităților școlare asupra editării și circulației cărții didactice. Amintim *Regulamentul general pentru cercetarea cărților didactice* votat în ședința Consiliului General de Instrucțiune din 17 septembrie 1882, care prevedea instituirea a două comisii, una la Iași și alta la București, cu scopul explicit de a proceda la verificarea cărților didactice deja aprobată și aflate în uz. Apoi, pe baza raportelor acestora, ministerul să autorizeze cărțile didactice ce puteau fi folosite în școli. Ulterior, comisiilor le revenea rolul de a verifica manuscrisele de manuale trimise spre aprobare ministerului. Comisiile erau alcătuite din 12 membri, numiți de către Ministerul Instrucțiunii Publice, „dintre

37. De exemplu, lista de cărți didactice pentru clasele primare din anul 1867 prevedea printre altele utilizarea abecedarului lui D. Iarcu, a manualului de silabire și rugăciuni a lui Șt. Rașianu (cl. I), ca manuale de citire: cartea de lectură a lui I. Popp (cl. a II-a), cea a lui B. Ștefănescu (cl. a III-a) și cea a lui I. Ionescu (cl. a IV-a); pentru geografie era recomandat manualul lui Grigore Vlădescu, iar la istorie: biografiile domnilor români a lui V.A. Urechia (cl. a III-a) și manualul lui A.T. Laurian (cl. a IV-a) (a se vedea o listă completă la Alexandru Gr. Popescu, *Scoala primară de băieți nr. 2. Monografie*, Ploiești, 1936, p. 39).

38. Titu Maiorescu, *Raport către Măria Sa Domitorul asupra lucrărilor Ministerului Cultelor și al instrucțiunii publice, 15 Noemvrie 1875*, 1875, p. 9.

39. *Ibidem*.

40. *Ibidem*, p. 10.

41. *Ibidem*.

profesori speciali ai deosebitelor ramuri ale instrucțiunii”, durata unei comisii era de 5 ani, iar în timpul funcționării era împărțită în mai multe secțiuni. Ele lucrau separat, și puteau fi aprobată numai cărțile care aveau acceptul ambelor comisii⁴². În același timp, se practica sistemul ca ministerul sau, respectiv, ministrul să însărcineze pe o anumită persoană să compună un manual, cum a fost, de exemplu, cazul lui Grigore Tocilescu⁴³. Se pare că nici aceste măsuri nu au dat roadele dorite, căci astfel se ajunge ca în anul 1903 Spiru Haret să ia atitudine împotriva sistemului manualelor paralele, subliniind permanenta luptă ce există între diversi autori pentru impunerea lucrărilor proprii în cât mai multe școli, prin excluderea cărților rivale. „În școli, pe de altă parte era o desordine completă. Învățătorii și institutorii, excedați de stăruințe și presiuni, schimbau cărțile la fiecare an, și din cauza asta nici o continuitate nu era în învățământ. Școlarii repetenți, acei care treceau de la o școală la alta, erau cu totul dezorientați, pe lângă că erau siliți să facă noi cheltuieli că să-și cumpere cărti nouă, cu care trebuia de multe ori să reia materia de la început. Căci trebuie încă să mai amintim că totdeauna diversele manuale aprobată pentru una și aceeași clasă și materie nu se potriveau între ele, nici în definiționi, nici în numiri, nici asupra faptelor însăși... După unul Radu Negru era fondatorul principatului României, după altul era fratele lui Mircea I.”⁴⁴ În aceste condiții, Haret încearcă impunerea unor manuale unice pentru ciclul primar, iar pentru ciclul secundar instituie o comisie pentru verificarea și aprobatarea manualelor existente. Cu toate acestea, sistemul manualelor alternative se va menține în continuare și în perioada interbelică.

I.5.2. Catehism⁴⁵

Unul dintre primele concursuri de manuale școlare inițiat de Eforia Școlilor din Tara Românească a fost cel din anul 1833, pentru un manual de catehism. Conform anunțului „temeiurile pe care trebuie să se așeze compunerea acestei cărti vor cuprinde : 1) datoriile omului ca creștin ; 2) ca mădular al societății ; 3) ca ființă cugetătoare și cunoșcătoare de fapte morale și”⁴⁶. Adevăratul best-seller al cărților școlare de catehism a fost în tot secolul al XIX-lea manualul lui Aaron Florian. Cu o primă ediție în anul 1834, acest manual va fi ulterior prescurtat și retipărit până în anul 1889, cu minime modificări ce țin numai de evoluția limbajului⁴⁷. Modelele comportamentale și integratoare propuse prin manualul de catehism al lui Aaron Florian se mulțuiau pe structura datoriilor pe care

-
42. „Anuarul oficial al Ministerului Instrucțiunii Publice și al Cultelor”, 1883, pp. 244-245.
43. „...m-am silit să răspund invitației, ce d. Dim. Sturdza, ca Ministrul al învățământului public, mi-au făcut, a scrie un manual pentru istoria Română” (Grigore Tocilescu, *Manual de istoria română pentru școlile primare și secundare de ambe-sexe*, București, 1886, p. III).
44. Spiru Haret, *Opere*, vol. II, București, 1934, p. 244.
45. A se vedea : Mirela-Lumină Murgescu, *Behavior Models and Collective Identities in the Orthodox Catechism Textbooks Used in the Romanian Elementary Schools (19th Century)*, în Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta, *Church and Society in Central and Eastern Europe*, Cluj-Napoca, 1998, pp. 254-265.
46. V.A. Urechia, *Istoria școalelor...*, I, p. 250.
47. Aaron Florian, *Catehismul omului creștin, moral și social*. Pentru trebuința tinerilor din școalele începătoare, de... profesor de istoria generală în Colegiul Național din București, București, 1834, 102 p.

individul le avea : a) față de Dumnezeu și care constau în cunoștința, iubirea, cinstirea, slujirea și nădejdea în Dumnezeu ; b) datoriile omului către sine și care constau în datoriile fiecărui om pentru viața și sănătatea trupului său, pentru sufletul său, pentru avere și bogătie, pentru cinste, pentru neturburarea vieții sale ; c) datoriile omului către ceilalți oameni : datoriile fiecărui pentru viața altuia, pentru sănătatea altuia, pentru sufletul altuia, pentru averea și bogăția altuia, pentru cinstea altuia, pentru neturburarea vieții altuia, pentru cei morți, pentru dobitoace ; la care se adaugă datoriile deosebite ale oamenilor și anume : datoriile supușilor către stăpânire ; datoriile copiilor către părinții lor, datoriile fraților către frați și surori, datoriile copiilor către învățători, îngrijitorii și mai marii lor, datoriile bogăților către săraci, datoriile prietenilor către prieteni, datoriile către patrie⁴⁸. Pentru profesorul de istorie de la Sfântul Sava, rostul acestui tip de studiu era foarte clar. În primul rând, copilul își însușea o serie de cunoștințe absolut necesare integrării sale în comunitatea creștină (virtuți precum credința, nădejdea și caritatea sau dragostea, apoi simbolul credinței, fericirile și poruncile). O dată învățate acestea, i se oferă în continuare un adevărat cod de comportament în societate. Spre deosebire de manualul lui Aaron Florian, celealte manuale de catehism utilizate în școlile din Principatele Române urmează o structură mai simplă, învățatura având cu precădere rostul de a forma omul creștin, „care nu numai știe și crede căte învață religia creștină, ci și păzește toate poruncile ei”⁴⁹. Integrarea copilului în comunitatea confesională este principalul scop al acestora, celealte tipuri de solidarități (familiale, civice) subsumându-i-se acesteia. De aceea, datoriile indivizilor către familie, patrie și autorități sunt prezentate ca exemplificări ale poruncii „cinstește pre tatăl tău și pre mama ta”⁵⁰.

Cea mai mare parte a modelelor de comportament impuse prin manualele de catehism se referă la atitudini specifice comportamentului unui creștin, îndeplinirea obligațiilor religioase, datoria „de se purta cu toți vesel, cu cucernicie, cu îngăduință, pe cel flămând a-l hrăni, pre cel gol a-l îmbrăca, pe cel bolnav a-l cerceta”⁵¹ și care îi asigură integrarea în comunitatea confesională ortodoxă.

Din anul 1839 : *Manual de catehismul cel mic al omului creștin, moral și soțial*. Pentru tinerimea din școalele începătoare, de... profesor de istoria generală în Colegiul Național din București, București, 1839, 37 p., care este o ediție prescurtată a catehismului din anul 1834. Alte ed. : 1841 ; 1842 ; 1844 ; 1846 ; 1848 ; 1850 ; 1852 ; 1857 ; 1858 ; 1859 ; 1860.

Din 1869 apare ed. XIII cu titlul : *Micul catehism sau datoriile omului creștin, moral și soțial*, pentru școalele primare urbane și rurale de ambe sexe de A.F. Autorisatu de Ministeriulu Instrucționii Publice și introdusu în școalele primari în mod obligatoriu. Ed. XIII, corectată și adăogată, București, 1869, 47 p.

Ed. XIV : 1870 ; ed. XV : 1871 ; ed. XVI : 1872 ; ed. XVII : 1873 ; ed. XVIII : 1875 ; ed. XIX : 1876 ; ed. XX : 1877 ; ed. XXI : 1878 ; ed. XXIII : 1880 ; ed. XXV : 1884 ; ed. XXVI : 1886 ; ed. XXVIII : 1889.

Modificările survenite țin de evoluția limbii române.

48. Aaron Florian, *Catehismul omului...*, 1834.

49. A.T. Laurian, *Catehismul creștinesc pentru clasa a III-a primară*, în *Manual de învățătură pentru clasa a III-a primară*, Iași, 1857, p. 134.

50. *Catehism elementar al religiei creștine după mărturisirea dreptcredincioasei bisericăi Răsăritului pentru trebuința tinerilor de amândouă secsele din aşezămintele de învățătură și creștere publice și private*, București, 1846, pp. 58-63.

51. *Caihis sau învățătură pe scurt a credinței ortodoxe pentru învățătura tinerimei din clasa a II-a rurală și clasa a IV-a primară*, ediționat de T. Codrescu și D. Gusti, Iași, 1859, p. 134.

Morală creștină constituie baza civismului. În cea mai mare parte a secolului al XIX-lea, educația cetățeanului era apanajul orelor de catechism. Civismul era o formă prin care individul își manifestă iubirea față de țară, îndeplinindu-și obligațiile de bun creștin și cetățean ascultător. Civilitatea presupune nu numai patriotism, ci și loialitate față de „stăpânire”. În primul rând, prin orele de catechism se încearcă educarea unui individ pentru care „datorii supușilor către stăpânire sunt cele mai de frunte: pentru că după Dumnezeu, aice pe pământ stăpânirea îngrijește de buna petrecere și fericirea tuturor oamenilor... stăpânirea face și ține liniștea și pacea în țară... Stăpânirea păzește de vrăjmași și făcătorii de rele viață noastră, avearea noastră și orice lucru”⁵².

I.5.3. Citire și prime cunoștințe

Nu vom zăbovi prea mult asupra bucoavnelor folosite pentru deprinderea primelor tehnici în arta lecturii, ci vom avansa spre etapa superioară, aceea mult mai colorată și mai variată a abecedarelor și a cărților de prime cunoștințe. Despre bucoavne, Onisifor Ghibu spunea – influențat fiind de climatul spiritual al anilor în care își desăvârșea lucrarea despre cărțile școlare – că ele ofereau elementele necesare înțelegерii cărților bisericesti, dar „de o educație națională, în sensul modern al cuvântului... nu putea fi vorba. În nici o bucoavnă nu se vorbește despre limba românească, poporul român, despre trecutul și prezentul său”⁵³. Bucovanele, aşa cum remarcă și Onisifor Ghibu, transpuneau cititorul în universul religios al educației, pregătindu-l pentru a fi un fidel membru al comunității religioase. Bucovanele cuprindea buchiile, materialul de slovenire, rugăciuni și rânduielile slujbelor⁵⁴. Completarea cunoștințelor și afectelor pentru transformarea elevului într-un onest membru al comunității o realizau „cărțile de înțelepciune”, menite să lumineze (nu să edifice), să dezvăluie omului capacitatele pe care le posedă și care pot determina o mai bună rânduială a existenței”⁵⁵.

O dată ce statul începe să-și asume cu mai multă voință educația cetățenilor, scopul învățăturii devine, alături de „luminare”, cel de „edificare”. Școala are menirea să instituie un model de individ. Și atunci oferta bucoavnelor nu mai este suficientă. „Putem consemna că după 1830 continuă să circule «cărțile de înțelepciune» din epoca brâncovenescă, să fie realizate noi culegeri de înțelepciune, în forma veche, dar și cu noi concepte și pilde; paralel însă încep să apară cărți, care pornind din aceeași preocupare generală, se centrează asupra unui domeniu mult mai limitat și mai precis conturat. În locul řirului de sentințe biblice sau extrase din gândirea antică apar culegerile de maxime adunate din diverse faze ale istoriei gândirii; în locul pildelor apar galeriile de portrete istorice, în timp ce observații abstracte asupra firii omenești sunt înlocuite cu cele desprinse din studiul caracterelor; aluziile la viața comunității se amplifică până ce se preschimbă în autentice comentarii social-politice...”⁵⁶ Astfel, abecedarul și cartea de

52. Aron Florian, *Catehismul omului...*, 1834, p. 88.

53. Onisifor Ghibu, *Din istoria literaturii didactice românești*, ediție îngrijită de Octavian Păun, tabel cronologic, studiu introductiv, note și comentarii V. Popeangă, București, 1975, p. 106.

54. Vasile Răceanu, *Observații asupra metodelor cărților de scriere și citire*, memoriu prezentat în Congresul Corpului didactic, Iași, 1891, p. 28.

55. Alexandru Duțu, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, 1972, p. 37.

56. *Ibidem*, p. 59.

citire reprezintă o etapă nouă în evoluția cărții didactice, pe de o parte prin concepția metodică diferită și, pe de altă parte, prin obiectivele educative pe care și le propun. Am utilizat în analiza noastră acele lucrări concepute în mod expres ca lucrări didactice, deci având o explicită utilitate școlară. Reamintim faptul, și credem că repetiția este clarificatoare, că interesul nostru a fost centrat pe cunoașterea ofertei controlate social. Nu trebuie uitat însă faptul că în condițiile lipsei de carte, ale dificultăților legate de tipărire și difuzarea acesteia, în școli se utilizau pentru citire și alte lucrări, mai mult sau mai puțin didactice, printre care cărți de morală, almanahuri, cărți de poezie.

Canonul metodic utilizat pentru cărțile de citire era, nu numai la noi, ci în Europa în general, cel al manualelor de cunoștințe folositoare care îmbinau scris-cititul cu aritmetică, istoria, geografia, cosmografia, științele naturii⁵⁷. Alături de aceste manuale combinate circulau și abecedarul însoțite doar de mici culegeri de texte religioase pentru însușirea citirii. Tipul cărții de lectură bazat cu precădere pe educarea laturii moral-religoase a individului, cam din deceniul 6, va lăsa tot mai mult locul cărților de citire, care, conform unei programe din 1865, trebuiau să cuprindă „cunoștințele cel mai necesarii pentru viață practică, într-un mod cât se poate mai potrivit cu gradul de dezvoltare al tinerilor și al culturii unui om destinat pentru starea civilă”⁵⁸. Chiar și după individualizarea mai strictă a manualelor pentru fiecare obiect de învățământ, cartea de citire rămâne în același tipar al difuzării cunoștințelor utile. Conform programei din anul 1877, pentru elaborarea unui abecedar se prevedea ca acesta să cuprindă diverse exemple în versuri și proză și „rugăciunile usitale ale dimineții, serei, precum și la intrarea și ieșirea din școală. Abecedarul se va termina cu arătarea cifrelor arabice și cu exemple ușoare de calculul, adunărei, scăderei, înmulțirei și împărțirei”⁵⁹. În același timp, pentru cartea de citire se considera că ea trebuia să „pună pe copii în stare nu numai de a citi bine, liber, ci și cu înțeles spre a le fortifica judecata, și a le întări raționamentul”. Manualul își păstrează caracterul larg utilitar, devenind astfel și un auxiliar pentru studiul celorlalte materii. „Exemplele de citit ce vor intra în cadrul cărții vor fi : 1. sentințe, maxime morale și proverbe române ușoare de înțeles ; 2. istorioare morale, sacre și profane ; 3. fabule în proză și versuri ; 4. descrieri din istoria naturală de plante și animale indigene ; 5. poesii populare, 6. noțiuni interesante din geografia României, și fapte mari din istoria națională ; 7. descrieri de diverse ocupații ale vieții, precum aratul, grădinăritul și altele asemenea ; 8. descrieri de diferite fenomene atmosferice și fenomene chimice ; 9. descrierea corpului uman ; regule dietetice pentru păstrarea sănătății ; 11. regule de bună-cuvîntă și de conduită în societate”. Manualul trebuia să cuprindă, alături de textele în alfabet latin, și texte scrise cu caractere chirilice⁶⁰. Aceasta va fi de fapt structura manualelor puse în circulație la începutul deceniului 8. Manualele

57. A se vedea analiza realizată de Pierre Verret, *Les manuels de lecture : leur forme, leur contenu, leur utilisation*, „Les cahiers aubois d'histoire de l'éducation”, 1988, nr. 10-b, pp. 5-11.

58. *Buletinul Instrucțiunii Publice*, 1865, august, p. 13.

59. *Programa pentru elaborarea unui abecedar în usul școalelor primare, urbane și rurale de ambe sexe*, în „Monitorul oficial”, nr. 161, 17 (29) iulie 1877, p. 4511. Lucrarea câștigătoare urma să devină proprietatea ministerului, premiul pentru autor era de 2000 lei.

60. *Programă pentru elaborarea primei cărți de lectură în usul școalelor primare urbane și rurale de ambe sexe*, în *Ibidem*. Manualul devinea și el proprietatea ministerului, autorul primea un premiu de 2000 lei.

de citire încep să cuprindă, pe lângă alte texte, și fragmente independente de istorie sacră, istorie națională și geografie. Textele sau autorii nu erau impuși, ci autorul era cel care hotără ce este mai important și interesant din istoria României, sau care sunt istorioarele ce pot contribui mai bine la socializarea unui copil.

Intențiile autorităților școlare de a pune la dispoziția copiilor o carte care să îmbine valențele științifice cu cele formativ-socializante se întâlneau cu intențiile autorilor. Aceștia din urmă considerau la rândul lor că menirea acestui gen de carte era nu numai de a forma o serie de deprinderi legate de scriere și citire sau de înșușirea unor cunoștințe necesare activității de zi cu zi, ci și de a contribui la educarea și formarea cetățeanului. Astfel, la începutul deceniului 4, Grigore Pleșoianu traduce un abecedar moral și religios în speranța că cei ce-l vor învăță „să vor face tineri buni, și poate cu vremea, bărbăți cu frica lui Dumnezeu și cu dragoste către patrie”⁶¹. Pe aceeași lungime de undă se situa și Dimitrie Jianu când, adresându-se „iubiților săi școlari câmpulungeni”, îi sfătuia „a fi oameni de ispravă, a vă iubi Patria și Neamul, a da cuviincioasă supunere stăpânirii și părinților și a aduce Creștinească închinăciune Făcătoriului lumii, vă zic că stă în silință dumneavoastră și în dorință învățătorului ce vă iubește”⁶². În acest climat „scopul educației este de a dezvolta inteligența, insufla amorele înțelepciunii și alu virtuței, de a forma oameni religioși, cetăteni folositori, devotați patriei și Domnitorului țărei”⁶³. Observăm cum în majoritatea cărților de citire de la mijlocul secolului al XIX-lea, universul moral-religios se împletește cu cel al educației civice. Un tată își sfătuiește fiul: „Mai întâi de toate scumpul meu, să iubești pe Dumnezeu din toată inima ta, din tot sufletul tău, și din tot cugetul, căci este părinte al nostru și al tuturor făpturilor în aer și pe pământ... Pe Dumnezeu trebuie să-l iubim mai mult decât orice în această lume și să ne temem de dânsul, iar nu să ne spăimântăm ca de un tiran... De nu voiești a purta frică de stăpânire, plinește cu osârdie poruncele ei ce îți se înfățișează, fii drept, și nu ocroti pe cei ce hrăpărescu și năpăstuesc pe frații tăi săteni, ca nu cumva să cazi și tu sub aspra dojană a stăpânirii...”⁶⁴. În același timp, Ion Heliade-Rădulescu, încocat tribun al educării poporului în spirit civic, se referă explicit la „libertate și drepturile celuilalt”, la educarea copiilor în respectul proprietății, al autorității și al legilor⁶⁵. Transformările

-
61. Grigore Pleșoianu, *Abecedar moral și religios* sau *Lecții scoase din Sfânta Scriptură*. Acum tradus din franțuzește, pentru învățătura copiilor, [Sibiu], 1833, prefată.
62. D. Jianu, *Mentor sau Abecedar. Pentru folosul tinerilor cari se îndeletnicește cu învățătura*, trimestrele I-III, [Sibiu, 1836], p. 77. Materia din fiecare trimestru este precedată de un motto. Dacă pentru partea a doua a lucrării este ales un motto de factură religioasă, pentru primul trimestru autorul a considerat potrivit să folosească un îndemn prin care copiii erau sfătuiați: „să învățați să vă păziți sănătatea, să respectați cele sfinte, să vă iubiți Neamul și Patria, să vă iubiți unul pe altul...”. În partea a treia, intențiile educative sunt exprimate mult mai concis și mai transțant: „Fraților! De ne vom iubi Patria și Neamul, vom fi înfrățiti și de vom fi înfrâți, folosul nostru este”.
63. Alexe Marin, *Prime cunoșintze. Culese pentru pensionati și școalele*, București, 1858, p. 5.
64. I. Gherasim-Gorjanul, *Școlarul sătean sau cărticică coprinzătoare de învățături folositoare*. Acum întâi alcăuită și dată la lumină de Pitaru..., Profesorul Județului Ialomiții, București, 1840, p. 57.
65. „Respectă pe Allesul Națiunii, căci respectă drepturile ei și libertățile ei. Cine atacă persoana Domnitorului, Allesului Națiunii acela atacă capul Națiunii, și cine atacă capul va să ucidă corpul; acela este un sclav sau un tiran, sau un tâlhăru. Populul ce voiește a se face mai mare decât guvernul, e un popol de tyrani, de desfrânați, de innoranți, de păgâni. Guvernul care

de concepție și discurs educativ sunt evidente în cursul jumătății de secol asupra căreia ne-am concentrat analiza. De la manualul cu caracter preponderent religios-moral, o dată cu deceniul 7 și mai ales din deceniul 8, accentul se deplasează spre o carte care, deși cu o structură eterogenă, încearcă să reflecte întregul plan de învățământ al școlii primare. În ceea ce privește utilizarea textelor de istorie în cărțile de citire, acestea apar cu precădere la nivelul claselor a treia și a patra.

În ceea ce privește canonul literar folosit, fiecare autor se adaptează conform priceperii și cunoștințelor sale. Până în decenile 7-8 abundă traducerile – cu precădere din manualele franceze –, la care se adaugă fie preluările din presă, fie cele din alte lucrări deja tipărite. De exemplu, în cartea de lectură a lui Barbu Ștefănescu se combină varii istorioare morale cu un fragment despre Turnul Colței preluat din gazeta *Muzeul Național*, cu fragmente din *Săteanul Creștin* al lui Constantin C. Aristia⁶⁶ și cu *Stîințele bunului Richard sau calea către fericire* „din operele clasice ale lui Franklin traduse de I.M. Răureanu”, alături de poezii și fabule. Mai ales din deceniul 6 pătrunde în manualele de citire și poezia română, mai mult sau mai puțin originală, existând însă și obiceiul mai puțin fericit în care autorul nu este menționat. Fragmentele poetice au o încărcătură afectivă mai pregnantă, fiind capabile să exercite un impact educativ mai puternic asupra copiilor, fie că mesajul lor este religios-moral, educativ sau patriotic. Canonul poetic⁶⁷ folosit îi cuprindea, printre alții, pe Vasile Alecsandri⁶⁸, Grigore Alexandrescu⁶⁹, Gh. Asachi⁷⁰, G. Baronzi⁷¹, C. Bălăcescu⁷², Zaharia Boiu⁷³, C. Bolliac⁷⁴, V.G. Carp⁷⁵,

---

calcă peste libertățile legitime ale poporului este despoticu. Respectați persoanele și veți arăta că sunteți liberi” (Ion Heliade-Rădulescu, *Lectura pentru classa I primară. Lecțiuni preparatorie*, II, București, 1861, p. 62).

66. Constantin C. Aristia, *Săteanul creștin sau Partea morală din Foaia satului*, București, 1853.
67. Vom menționa în continuare numai o parte din materialele literare cu care sunt prezенți în manuale diverse poezi, poeziile cu tentă educativ-patriotică fiind menționate separat în anexa nr. 5. Pentru simplificare, în notele 66-84 am indicat numai numele autorului – respectiv titlul manualului, în cazul în care erau mai mulți autori – și anul apariției manualului. A se consulta și anexa nr. 1.
68. *Anul Nou (Învățătorul copiilor, 1871)*; *Christos a inviat (Învățătorul copiilor, 1871; Carte de citire, partea III, clasa IV, 1875)*; *Dimineața, Cocorii, Stejarul și cornul, Povestea unei păsăruice, Lăcrămioare (Carte de citire, p. II, cl. III, 1875)*; *Doina, Balaurul, Ciuma, Surorii mele, Dor de călătorie, Noaptea Sfântului Andrei, Primăvara, Concertul în luncă (Carte de citire, p. III, cl. IV, 1876)*.
69. Vlădescu (1859); *Şoarecele și pisica* (Ştefănescu, 1863); *Vulpea liberală* (Ionescu, 1863; Ştefănescu, 1869); *Dreptatea leului* (Învățătorul copiilor, 1871, ulterior eliminată); *Boul și vițelul* (Învățătorul copiilor, 1875; *Carte de citire*, p. II, cl. III, 1875); *Câinele soldatului* (Ştefănescu, 1863; *Carte de citire*, p. II, cl. III, 1875); *Măgarul răsfățat* (Ştefănescu, 1863); *Câinele și măgarul* (Ionescu, 1863; *Carte de citire*, partea II, cl. III, 1875); *Pisica sălbatică și tigrul, Elefantul, Câinele izgonit, Uliul și găinile* (*Carte de citire*, p. III, cl. IV, 1876).
70. *Lupul și cocoara* (Învățătorul copiilor, 1875); *Câinele și umbra lui* (*Carte de citire*, p. II, cl. III, 1875).
71. O fabulă în manualul lui Gr. Vlădescu (1859).
72. 6 fabule în manualul lui B. Ștefănescu.
73. *Iubirea de tată* (*Carte de citire*, p. II, cl. III, 1875).
74. *La un copillu* (Ştefănescu, 1863).
75. *Tăranul și vulpea; Nourul și valea* (Învățătorul copiilor, 1875).

Ion Creangă⁷⁶, Matilda Cugler⁷⁷, Alecu Donici⁷⁸, Ion Heliade-Rădulescu⁷⁹, A. Marienescu⁸⁰, C. Negrucci⁸¹, Anton Pann⁸², G. Sion⁸³, G. Tăutu⁸⁴. Aceștora li se adaugă o serie de texte din Alexandru Odobescu⁸⁵, Al. Pelimon⁸⁶. În anexa nr. 5 am încercat să surprindem producțiile în versuri cu caracter educativ-patriotic, ce popula manualele de citire. Observăm cum poezii cu o tentă națională extrem de puternică, scrise în deceniul 5, își găsesc locul în cărțile școlare ale deceniului 8, pătrunzând prin intermediul școlii în straturi ale populației la care altfel ar fi străbătut cu greu.

Ilustrațiile manualelor de citire se circumscriză în general biologiei și zoologiei, fiind exemplificări la lecțiile de științele naturii.

Lipsa unei programe stricte determină ca în cea mai mare parte a perioadei studiate, informația ce circulă prin carte de citire să fie extrem de diferită de la manual la manual.

În cărțile de citire, elementele ce contribuie la educarea identității naționale pot fi explicate în lecții dedicate special istoriei patriei, geografiei, educației patriotice, sau implicate, înveșmântate în texte literare sau în fraze utilizate pentru învățarea scris-cititului. Trebuie subliniat faptul că, mai ales din deceniul 8, textele din istoria patriei încep să se individualizeze tot mai mult în cadrul manualelor de citire. Selecția momentelor istorice fiind mult mai strictă, iar stilul pasajelor mult mai sintetic decât în manualele de istorie, ele au un rol puternic în structurarea memoriei colective. Fixarea faptului istoric este cu atât mai eficientă cu cât lecțiile sunt urmate și de un pasaj literar în legătură cu momentul descris și care de cele mai multe ori trebuia memorat. Analiza elementelor concrete predispuse a contribuie la construirea identității naționale românești își va găsi locul în capitolul următor. În continuare, ne vom referi la manualele folosite la alte discipline având un rol important în geneza acestei identități: istoria și geografia.

76. Poeziile *Păsărica-n timpul iernii* (Creangă, Metodă, 1872); *Ia! clopoțelul sună* (*Învățătorul copiilor*, 1871).
77. *Fluturașul* (*Carte de citire*, p. III, cl. IV, 1876).
78. *Măgarul, Călușul, Vulpea și bursucul, Elefantul în domnie, Pieptănul* (Codrescu, Gusti, 1857, ultimele două nu mai apar în ediția pentru școlile rurale); *Oaia și tapul* (Codrescu, Gusti, 1863); *Momița și două măte; Lupul și cucul; Racul, broasca și cu știuca* (Creangă, Metodă, 1872); *Măgarul și privighetoarea; Muștele și albinele* (*Învățătorul copiilor*, 1871); *Lupul și lupușorul* (*Carte de citire*, p. II, cl. III, 1875); *Liliacul și rândunelele, Pieptănele, Furnica, Morarul, Două boloboace* (*Carte de citire*, p. III, cl. IV, 1876).
79. *La cea dintâi corabia românească* (Vlădescu, 1859); *Cântarea dimineții* (Ionescu, 1863); *Carte de citire*, p. III, cl. IV, 1876); *Rugăciunea pruncului* (Ionescu, 1863); *Pruncul și bătrânul* (Ștefănescu, 1863; Ionescu, 1863); *Cântarea Angellilor* (Ștefănescu, 1863, eliminată în ed. 1869); *Corbul și Vulpea, Vulturul și Buza, Foile și cărbunele, Horologiele lui Carol* (Ștefănescu, 1863); *Tablette* (Ștefănescu, 1869; I. Alexie, 1874); *O noapte pe ruinele Târgoviștei* (Ștefănescu, 1869).
80. *Roza și georgina* (Ionescu, 1863; *Învățătorul copiilor*, 1871).
81. *O muiere binefăcătoare, Încrederea în Dumnezeu* (*Carte de citire*, p. II, cl. III, 1875).
82. *Cei doi lucrători, Condamnarea strugurelui* (*Carte de citire*, p. II, cl. III, 1875); *Avarul* (*Carte de citire*, p. II, cl. III, 1876).
83. Vezi anexa nr. 5.
84. Vezi anexa nr. 5.
85. *Bărăganul* (*Carte de citire*, p. III, cl. IV, 1876).
86. Diverse impresii de călătorie (*Carte de citire*, p. III, cl. IV, 1876).

I.5.4. Istorie

Cum istoria nu și-a găsit locul în programele de învățământ ale primelor decenii ale secolului al XIX-lea, profesorii apelau, pentru agrementarea orelor cu informații istorice, la manuscrise, hronografe, almanahuri la care se adăugau lucrări istoriografice care nu erau destinate explicit școlii primare⁸⁷. Deoarece nu existau încă manuale de istorie distincte pe cicluri de învățământ, atât la gimnaziu cât și în școala primară se foloseau aceleași manuale recomandate de Eforia Școlilor. În Tara Românească, pentru studiul istoriei patriei erau utilizate lucrările lui Aaron Florian *Idee repede de istoria principatului Tării Românești*⁸⁸, catalogată mai târziu de Nicolae Iorga „clară, exactă, dar fără spirit și fără orizont”⁸⁹ și ediția prescurtată pentru uz școlar, *Manual de istoria Principatului României*⁹⁰. În Moldova, primul manual de istorie este cel publicat în 1845 de profesorul de la Academia Mihăileană, Iancu Albineț⁹¹, care anterior folosise în predare o serie de conspecte manuscrise⁹². Analiza acestor cărți ne plasează în universul manualului ca o colecție de domnii puse cap la cap, în care scrupulozitatea pentru o desfășurare cronologică cât mai completă nu permite omiterea nici unui eveniment, și mai cu seamă a nici unui personaj cunoscut. Este greutatea începutului... „Eu am îndrăsnit a compila acest Manual de istoria Principatului Moldavei – afirmă I. Albineț – numai din dorința ce am avut de a face odată un început, fie cât de nedesăvârșit; căci afară de tabloanele din Istoria Moldavei de D. Post. Gh. Asachi nu să află tipărită în limba Românească nici o Istorie a Patriei...”⁹³ Nefiind încă circumscris numai universului strict școlar, manualul este o carte de învățătură pentru toți cei ce s-ar îndeletnici cu nobila zăbavă a cititului. Nevoia unor sinteze atotcuprinzătoare⁹⁴ este organic simțită pentru justificarea întregii evoluții istorice a poporului român. De aceea, atât manualul lui Aaron Florian⁹⁵, cât și

-
87. Paul Grigoriu, *Din trecutul învățământului de istorie românească*, „Anale de istorie”, 1969, nr. 4, p. 137.
88. Aaron Florian, *Idee repede de istoria principatului Tării Românești*, 3 vol., București, 1835-1838.
89. N. Iorga, *Cursul de istoria Românilor al lui Aaron Florian*, „Revista Istorică”, 1927, XIII, nr. 7-9, p. 256.
90. Idem, *Manual de istoria Principatului României dela cele dintâi vremuri istorice până în zilele de acum*, București, 1839.
91. I. Albineț, *Manual de istoria Principatului Moldovei*, partea I, Iași, 1845. Autorul se ocupă de perioada cuprinsă între „cele mai vechi întâmplări ale Daciei” și domnia lui Ieremia Movilă.
92. Cf. Gabriel Bădărău, *Academia Mihăileană...*, p. 119. A se vedea și capitolul dedicat acestui profesor de către Vasile Cristian în lucrarea *Istoriografia pașoptistă*, Iași, 1996, pp. 142-153.
93. I. Albineț, *op. cit.*, p. XIV.
94. Pentru mai multe informații referitoare la climatul istoriografic din epocă, a se vedea Alexandru Zub, *A scrie și a face istoria*, Iași, 1981.
95. Pentru mai multe informații despre Florian Aaron, a se vedea: Nicolae Iorga, *Cursul de istoria românilor al lui Florian Aaron*, „Revista istorică”, XIII, 1927, nr. 7-9, pp. 256-272; Pompiliu Teodor, *Contribuția lui Aaron Florian la dezvoltarea istoriografiei naționale*, „Acta Musei Napocensis”, V, 1968, pp. 577-586; Vasile Cristian, *Activitatea istoriografică a lui Aaron Florian*, „Analele științifice ale Universității Al.I. Cuza din Iași” (serie nouă), secț. III, Istorie, XVI, 1970, fasc. 1, pp. 37-55, fasc. 2, pp. 115-133; Florea Stănculescu, *Idei social-politice în gândirea și activitatea lui Aaron Florian*, RDI, 28, 1975, nr. 8, pp. 1171-1182;

cel al lui Albineț, sunt lucrări de istorie generală în care predominantă este prezentarea factologică a evenimentelor, circumschise domniilor din cele două țări românești. Scopul manualului lui I. Albineț era „de a descepta un interes mai viu pentru nație și Patrie”⁹⁶, căci „istoria ajunge obiectul cel mai însemnat pentru cetăteni, fiind că fiecare stare, fiecare profesie află de la învățături din care poate trage folos în sfera traiului său. Deci dacă istoria în general este pentru omenire atât de interesantă în rezultatele sale ; cu atât mai vârtoș trebuie să fie istoria Patriei un obiect vrednic de cunoscut pentru tot individul ce poartă un nume național și are un pământ, unde au văzut întâiași dată lumina vieței și cu care sunt legate cele mai de aproape relații ale ființei și traiului său”⁹⁷. Cu manualul său, prescurtat și mult mai sobru decât romantica sa istorie, Aaron Florian reușește să ajungă cu istoria la zi. Cunoscător al vieții politice și culturale, el își ia măsuri de precauție, afirmând cu delicatețe „am trecut mai iute peste vremile aproape de noi, de când pot să tie minte mulți din care trăesc, și am însemnat numai acele care sunt neapărate pentru știința tinerimei”⁹⁸.

După 1850, putem vorbi de existența unui manual de istorie special destinat școlii primare. Într-un climat mai favorabil schimbărilor, reforma sistemului de învățământ din Moldova a fost legată în mare măsură de numele lui August Treboniu Laurian⁹⁹. Transilvăneanul, beneficiar al unei îndelungate experiențe de viață în Tara Românească, a publicat, începând cu anul 1853, o serie de manuale de istorie pentru școlile primare din Moldova¹⁰⁰, manuale cu o odisee extrem de interesantă, apreciate și criticate, aprobate și retrase, modificate și totuși extrem de folosite¹⁰¹. Așa cum s-a mai remarcat, o dată cu acestea începe procesul de unificare a pantheonului național, deoarece Laurian nu se mai ocupă numai de istoria Moldovei, ci de istoria românilor în general. Manualele fiind extrem de stufoase, în 1859 ele au fost comprimate într-unul singur, din care s-a eliminat

Eugenia Stroia, Marian Stroia, *Activitatea socio-politică a lui Aaron Florian – expresie a conștiinței istorice a unității românești*, în „Studii și comunicări. Muzeul Câmpulung Muscel”, 1981, pp. 97-100; Paul Grigoriu, *Profesorul Aaron Florian și începurile literaturii didactice românești*, „Revista de pedagogie”, 36, 1987, nr. 7, pp. 47-60; fragmentul dedicat acestui profesor de către Vasile Cristian în *Istoriografia pașoptistă*, Iași, 1996, pp. 76-93.

96. I. Albineț, *op. cit.*, p. XXXII.

97. *Ibidem*, pp. I-II.

98. Aaron Florian, *Manual...*, *Precuvântare*.

99. A se vedea : I. Popescu-Teiușan, *August Treboniu Laurian*, București, 1970, pp. 141-170.

100. August Treboniu Laurian, *Istoria Romanilor*, partea I, *De la fundarea Romei până la căderea imperiului Romanu de la appusu*, Iași, 1853; *idem*, partea a II-a, *De la căderea imperiului Romanu de appusu până la luarea Constantinopolii prin Turci*, Iași, 1853; *idem*, partea a III-a, *De la căderea Constantinopolii până în zilele noastre*, Iași, 1853; *idem*, *Elemente de istorie și biografii. Pentru clasa a III-a a școlilor primare din Moldavia*, Iași, 1856; *idem*, *Elemente de istorie și biografii. Pentru clasa a IV-a a școlilor primare din Moldavia*, Iași, 1857. Vezi și Maria Huminiuc-Teclean, *Istoria patriei în școala românească din anii domniei lui Al.I. Cuza*, în „Cercetări istorice”, serie nouă, II, 1971, pp. 183-190.

101. Manualul de istoria românilor din anul 1853 era dedicat ambelor cicluri de învățământ, dar în urma sesizărilor învățătorilor, nemulțumiți de dificultatea ce o prezenta manualul pentru clasele primare, acesta este recomandat numai pentru gimnazii, Laurian publicând în 1856-57 un manual de biografii și elemente de istorie (cf. I. Popescu-Teiușan, *op. cit.*, pp. 216-217).

tot excursul imens în istoria Romei și a Imperiului Bizantin¹⁰². Textul referitor la istoria națională rămâne identic. Așa cum remarcă Nicolae Iorga, cu un ochi pe jumătate critic, pe jumătate bonom¹⁰³, dincolo de caracterul non-didactic, ele își găsesc însă deplina valoare în încercarea de unificare a istoriei românilor.

În septembrie 1858, Eforia Școlilor din Tara Românească anunță un concurs pentru un manual de istoria României pentru școlile comunale și primare. Se cerea ca stilul să fie „lesne, curgătoriu și cătu de simplu, limba curată și fără a fi prea radicală și neînțeleasă”. Manualul trebuia să trateze „istoria Dacilor până la venirea Romanilor; colonisarea romană până la formarea Principatelor, istoria de la cei dintâi Domni sau Ducii Români”. „Pentru epoca întâia și a doua, cari sunt cele mai obscure, se va observa a se enumera faptele celor mai sigure, sprijinitu tot de autori vechi citați. Nu se pretinde ca această parte să fie antică, este destul a fi precisă și clară. Istoria Principatelor de la cei dintâi domni va avea și un caracter critic, adică enumerarea faptelor poate fi repede, mai cu seamă când e vorba de Domni a căror viață a fostu neînsemnată. Se va opri însă mai multu asupra Domnilor și faptelor ce constituiesc epocă în Istoria națională, și se va trage concluziuni favorabile întreținerii simțului național. Partea politică sau de dreptul gîntilor, adică acea care mai cu seamă se refere la tractatele și la relațiunile noastre cu alte națiuni, va fi cât se poate de justă, imparțială, cu rezervă însă și cu demnitate.”¹⁰⁴ Conform lui V.A. Urechia, din comisia ce a judecat manuscrisele – acestea erau predate în plic sigilat cu numele în interior – făceau parte și A.T. Laurian, Ion Heliade-Rădulescu, Petre Cernătescu. Fiind respinse toate manuscrisele prezентate – printre care și istoria lui Aaron Florian –, A.T. Laurian este însărcinat cu elaborarea unei istorii a României și o hartă a Daciei, primind un premiu de 200 de galbeni¹⁰⁵. În anul 1877 este publicată o nouă *Programă pentru elaborarea unei prescurtări de istoria României în usul școalelor primare de ambe-sexe*¹⁰⁶ care desfășoară amănunțit ceea ce trebuia să cuprindă

102. A.T. Laurian, *Manual de istorie și biografii pentru clasa a II-a a școalelor primare din Moldova*, Iași, 1856. Acesta începe cu elemente de istorie sacră, pentru ca apoi, trecând prin istoria lui Alexandru cel Mare, să se opreasă la *biografii din istoria Romanilor*, cuprinzând perioada de la întemeierea Romei până la Octavian Augustus; iar manualul pentru clasa a III-a continuă istoria Imperiului Roman și apoi pe cea a Imperiului Bizantin.

103. „Inspectorul Laurian voi să dea școlarilor din Moldova, din amândouă principatele chiar, un tratat pe larg despre Istoria Românilor, în spiritul nou pe care căuta să-l răspândească: al latinității intransigente și imuabile... Ca o carte de școală, această lucrare de învățat e sigur inferioară încercării dibuitorului autodidact Aaron: ea cuprinde în adevăr, un număr însăpmântător de mare de amănuinte, condensate, până la culmea absurdului, în propoziții scurte, bune pentru a fi memorate de elevi cu o memorie monstruoasă... Astăzi s-a măntuit definitiv cu dâNSELE... Dar am fi nerecunoscători dacă am trece cu vederea intențiile acestui apostol...” (N. Iorga, *Despre adunarea și tipărirea izvoarelor relative la istoria românilor. Rolul și misiunea Academiei române*, în *Prinos lui D.A. Sturdza la împlinirea celor șaptezeci de ani*, București, 1903, pp. 45-48). În istoria literaturii românești Iorga dedică un capitol *școlii lui Laurian și manualelor de nouă istorie a Românilor* (pp.113-118) în care subliniază faptul că în acestea „neamul este înfățișat ca unul singur”, dar manualele sale din această perioadă rămân „o operă de teorie riguroasă, scrisă de un fanatic, care nu vede nimic în afară de marginile sistemului său...” (Nicolae Iorga, *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea*, vol. III, Vălenii de Munte, 1909, p. 117).

104. „Naționalul”, 1858, I, 25 septembrie, p. 329.

105. V.A. Urechia, *Istoria școalelor...*, III, p. 221.

106. „Monitorul oficial”, 1877, nr. 161, 17 iulie, pp. 4511-4512.

manualul de istorie. Acesta trebuia să înceapă cu prezentarea utilității cunoașterii istoriei naționale. Istoria era împărțită în veche, medie, nouă și cea mai nouă. Istoria veche începea cu istoria Imperiului Roman, biografia lui Traian, apoi se oprea asupra locuitorilor primitivi ai Daciei, cu prezentarea „regilor Boerebiste, Cotysone și Decebal”, războaiele lui Traian cu dacii, colonizarea, invazia goților, și apoi continua până la retragerea legiunilor romane în timpul lui Aurelian. Programa preciza în mod expres : „locuitorii au rămas neclintiți în Dacia până în ziuă de astăzi”. Istoria medie începea cu „invasiunea cea mare a barbarilor și căderea imperiului roman occidental”, continua cu istoria *Daciei* în timpul migrațiilor, „influența Bulgarilor asupra limbei române și a asupra numelui național”, întemeierea primelor formațiuni statale, precizându-se că manualul trebuie să cuprindă informații despre : ungurii care „invadând Panonia cotropesc ducatele romane din Ungaria și cel din Banat, iar cu Romanii din Transilvania încheie alianță. În epoca cruciadelor se formează în două rânduri imperiul Româno-Bulgar, care mai târziu rămâne numai Român”. Manualul trebuia să cuprindă informații despre „invasiunea Pacinașilor și Cumanilor. Cavalerii Ioaniții, și mai târziu cavalerii germani trimiși de Unguri în Muntenia sau Țara Românească și în Moldova, cu scop dăle conchista. Invasiunea Tătarilor sub Batu-chan, înfrângerea și retragerea lor”. Programa continua cu prezentarea istoriei noi, care începea „cu fundarea statelor Române în Muntenia sub Radu-Negru și mai târziu în Moldova sub Dragoș-Bogdan. Forma tronului electivă, separatismul ambelor țări și încercările vane de a se uni prin forța armelor. Biografiele Domnilor din ambele state care au ilustrat tronul prin fapte mari, eroice și patriotice. Domnii dintr-un period de timp care n-au lăsat în istorie decât suvenire de viații și crime se vor însăra numai cu numele și anii Domniei. Pe lângă Unguri, Poloni, și adesea ori și Tătari, care au bântuit siguranța și independența Statelor Române, cei mai periculoși inimici, au fost Turcii osmani. Capitulațiile încheiate cu dânsii, pe care ei nu le respectau tinzând a preface Statele Române în pașalâcuri turcești. Nereușind în scopurile lor, Turcii pândiră timp oportun de a le răpi dreptul de a avea Domni pământeni. Invasiunea Grecilor din vechime și încercările de expulziune sunt deșerte. Impunerea Domnilor Fanarioți cu termen fixat de Domnie și cu tronul luat prin licitație. Politica Domnilor Fanarioți și mijloacele întrebuințate pentru a exploata Statele Române în profitul lor și al Porții otomane. În această epocă de tristă memoria a domniei fanariote, se violează de către Turci integritatea teritoriului Statelor Române. Austria domnește în Oltenia peste 30 ani, și mai târziu rupe de la Moldova Bucovina, pe care o încorporează cu imperiul austriac. Asemenea și Rusia, în urma unui resbel cu Turcii, rupe tot de la Moldova Basarabia, și o unesce cu Imperiul rus. Faptele bune ale unor domni fanarioți din sănțiment sau politică, nu compensează relele cauzate de domnia fanariotă timp de un secol. Plângerile țărilor la Constantinopol aveau de efect esilul, confiscațiunea averii și chiar moartea patriotilor care reclamau. Intervențiunea Rusiei stipulate prin tractate și hateșerifele Porții Otomane nu ușurau întru nimic suferințele ce ambele State îndurau din partea Turcilor și a domnilor fanarioți”. Urma prezentarea amănunțită a principalelor probleme legate de istoria cea mai nouă, „de la revoluțiunea lui Tudor Vladimirescu”. Se prevedea tratarea : „causelor acestei revoluții. Tendințele lui Tudor Vladimirescu și sfârșitul tragic al acestui patriot mare. Consecința imediată a revoluției lui Tudor a fost revinderecrea drepturilor antice, de a avea ambele State Domni pământeni. Grigore Ghica în Muntenia și Ion Sturza în Moldova. Sforțările acestor domni pământeni de a vindeca ranele cauzate de domniele fanariote și de a pune Statele Române pe cale progresului.

Convențiunea de la Akerman. Resbelul Rusiei cu Turcia. Pacea de la Adrianopol. Regulamentul Organic cu dispozițiile sale de reforme. Domnia pe viață. În Muntenia Alexandru Ghica și în Moldova Mihail Sturza. Sentimentele și actele acestor Domni în scopul progresului. Detronarea lui Alexandru Ghica și întronarea prin alegerea țării a lui Gheorghe Bibescu. Revoluțiuni în Franța, Germania și Austria. Revoluția în Statele Române. Invasiunea Turcilor și Rușilor spre a stăvili revoluționarea. Convențiunea de la Balta-Liman. În Muntenia se numește Domn pe 7 ani Barbu Știrbei și în Moldova Grigore Ghica. Invasiunea Rușilor în Principatele Române. Războiul Crimeii. Coaliția francesă, engleză, italiană. Invasiunea Austro-ungarilor. Tratatul de la Paris. Căimăcămia. Divanurile ad-hoc spre a exprima dorințele Țărilor Române. Comisiunea internațională spre a studia situaționea. Convențiunea. Alegerea lui Alexandru Ioan Cuza de domn pe viață al ambelor țări, sub numele de Alexandru Ioan I. Unirea principatelor sub numirea de România¹⁰⁷. Am preferat să oferim aproape în întregime această programă, pentru a surprinde câteva aspecte legate de modalitatea în care, în epocă, era înțeles conținutul unui manual de istorie. Remarcăm spațiul acordat evenimentelor contemporane care sunt precis enumerate, în timp ce pentru perioadele anterioare programa se reduce la o serie de precizări generale, mai mult impresioniste decât concrete.

Din acest moment numărul manualelor crește, ele putând fi împărțite în două categorii distincte: cele ale autorităților în domeniu, și cele ale cadrelor didactice. Din prima categorie fac parte lucrările lui A.T. Laurian, Ion Heliade-Rădulescu, V.A. Urechia, care sunt extrem de personale, cu materialul documentar filtrat prin prisma propriei personalități și beneficiind de cercetările proprii¹⁰⁸. Pentru cei ce studiază manualele școlare, acestea reprezintă cazul fericit când autorul de carte școlară este dublat de un profesionist și atunci raportul informației școlare cu știința istorică este mai ușor de stabilit. Cea de-a doua categorie o reprezintă emulii, cei care de la înălțimea catedrei încearcă să adapteze, cu experiența anilor de lucru cu elevii, manualele existente¹⁰⁹. În acest caz, cercetătorul trebuie să încerce să surprindă sursa de inspirație. În același timp, nu trebuie să uite nici o clipă că indiferent că de aproape este de modelul ales, fiecare autor de manual are backgroundul său cultural, preferințele și concepțiile sale, ceea ce îl determină să ia în considerare o anumită atitudine față de textul prelucrat. Remarcăm faptul că informația istorică circulă rapid și pătrunde în manuale, învățătorii ținând să fie la curent cu noile publicații în domeniu, ceea ce face ca personajele istorice și mai ales noua cronologie propusă de Hasdeu în *Istoria critică a românilor din Muntenia în secolul XIV* să fie masiv preluate în deceniul 8, iar în ultimul deceniu al secolului, autorii să facă tot mai mult apel la lucrările lui Gr. Tocilescu și A.D. Xenopol.

Pentru analiza noastră am avut la dispoziție un număr de 17 manuale-mamă, care au cunoscut de-a lungul timpului și un număr mai mic sau mai mare de alte ediții. În anexă, am încercat să oferim câteva informații minime despre fiecare set de manuale.

107. *Ibidem*, p. 4512.

108. Nu am zăbovit asupra informației folosite de Aaron Florian și Ioan Albineț; lucrările celor doi autori au făcut obiectul unor studii speciale (vezi bibliografia selectivă).

109. De exemplu, învățătorul Basiliu Drăgoșiescu critică „vițiosul mod ce se practică în unele școli” de a se predă mecanic după manualele lui Ion Heliade-Rădulescu, A.T. Laurian, V.A. Urechia, M.C. Florențiu. El afirma că timp de 10 ani a predat după propriile manuscrise (Basiliu Drăgoșiescu, *Extractu din istoria Românilor*, București, 1874, p. 3).

Așa cum am mai spus, manualul școlar, și mai ales manualul de istorie, răspunde – în general – în orice timp și în orice epocă unor comandamente sociale. El trebuie să devină suportul material al intențiilor educative ale societății respective. Dacă, potrivit unei afirmații de epocă, istoria patriei trebuia învățată „cu iubire, pentru ca să știm să ne împlinim datoriile, însuflarendu-ne din faptele mărețe ale străbunilor, din virtuțile și patriotismul lor, și atunci putem aștepta viitorul cu încredere; atunci putem hrăni speranța de a vede pe tot neamul românesc liber și stăpân pe soarta sa, unit într-un singur stat”¹¹⁰, atunci trebuie să ne așteptăm ca manualele să reflecte această cerință. Manualul lui George Radu Melidon, crescătorul de cadre didactice, este exemplul cel mai viu, cel mai palpabil al modului în care informația istorică este utilizată cu precădere în scopuri educative. Autorul recunoaște că a ales „numai faptele principale care au avut influenție mai decisive asupra destinelor naționale” deoarece a scris manualul său de istorie¹¹¹ cu scopul „de a servi pentru carte școlară în clasele începătoare, adică a deștepta simțimentul național în masele poporului român”, astfel încât, „elevii să-și poată da seama cum, de exemplu, 8.000 de Români au putut să bată cândva 100.000 Turci la Călugăreni, și cum prin urmare, vor putea să mai facă aceasta în viitor” și pentru ca „studiu istoriei să prezinte Românilor întărirea unirei lor politice adusă prin evenimentele istorice moderne”¹¹². De aceea, el construiește o periodizare extrem de originală a istoriei patriei. El afirmă că a împărțit istoria „nu după Domni sau evenimente, ci după modul de credință, de virtute și de lucrare a Românilor din diferite timpuri, raportând toate faptele numai la *neamul, sapa, arma, casa și mintea Românilor*, care au fost singurele cause naturale ce au provocat mărarea lor după timpuri”¹¹³. Astfel, epociile istorice ar fi: „I. români și neamul lor sau prima așezare a românilor la Dunărea de Jos; II. români și barbarii sau tăria românilor de la Dunăre prin sapă; III. români și vecinii sau independența românilor de la Dunăre prin armă; IV. români și străinii sau scăderea românilor în casa lor; V. români și lumea de astăzi sau reînvierea românilor prin minte”.

Canonul folosit de manualele de istorie este cel de prescurtare de istoria patriei, în care evenimentele curg în desfășurarea natural cronologică, biografiile cerute de programă școlilor sătești fiind marcate prin titluri de lecție.

Ilustrațiile nu își găsesc încă locul în manualele de istorie, ele fiind în general introduse după 1880.

I.5.5. Geografie

„Geografia este asemenea ca o oglindă credincioasă întru care neștine vede, fără să călătoarească, cele patru părți ale sferii aceștia pe care lăcuim; vede depărtarea ce iese de la o țară la alta, cunoște felul omenesc din fiecare parte a lumii, năravurile, credința, legile și obiceiurile neamurilor; deosebirea climei, producturile, dobitoacele, sadurile și metalurile

110. Grigore Cristescu, *Manual de istoria Românilor, curs ușor și metodic pentru școalele primare*, Iași, 1877, p. 10.

111. George Radu Melidon, *Istoria națională pentru poporul sau neamul, sapa, arma, casa și mintea românilor prin toate timpurile și locurile*, Bucuresci, 1876.

112. *Ibidem*, pp. 3-4.

113. *Ibidem*, p. 4.

cele neprețuite ce se găsesc în sănul pământului. Mările și gârlele cele plutitoare care inlesnesc negoțul și comunicația între noroade” scria un amator în ale științei didactice, dar pe care viața îl adusese la conștiința necesității studiului geografiei¹¹⁴.

În privința studiului geografiei, o idee exprimată deseori în epocă a fost aceea că „ar fi o eroare de a da elevilor învățarea Geografiei României, propriu-zis, fără alte explicațiuni și introducțiuni ce se referă la geografia generală a globului. Copilul mic ar dobândi greșit ideea că nu mai există pe glob și alte țări, afară de România”¹¹⁵. Aceasta este o opțiune; un altul consideră însă că geografiile existente tratează „prea scurt materiile relative la Țările Române și mai cu seamă la țara noastră”, iar „elevilor de prin școalele rurale lipsindu-le mezile de a continua studiile rămân cu prea puține cunoștințe geografice despre țara lor”¹¹⁶. Legarea istoriei de geografie pare să fie, dincolo de indicațiile metodice, chiar o convingere fermă a autorilor, deoarece toate manualele consultate conțin informații de istorie. „Am avut în vedere că în Geografia României tratând despre pământul țerei noastre, este necesar de a cunoaște elevul și evenimentele cele mai însemnante întâmplate pe pământul românesc. – Istoria este și trebuie să fie la studiul geografiei ca o soră inseparabilă. – De aceea am citat și Date istorice ale țerei, din care elevul învățându-le să prindă simțiment de patria sa în care s-a născut și să cunoască cine au fost glorioșii sei străbuni.”¹¹⁷ Autorii fie includ informații istorice în cadrul prezentării geografice a localităților, fie realizează chiar mici rezumate de istoria românilor¹¹⁸. În primul dintre manualele sale de geografie generală, I. Genilie începe prezentarea geografică a Țării Românești cu o *notiție istoricească pe scurt*, și încheie cu *prospectul României sau repede ochire pentru 1. natura României și calitățile ei ; 2. analale nații Românești ; 3. Patria ce este și ce merit are*¹¹⁹. Direcția era trasată. În toată perioada studiată, geografia nu a fost tratată numai ca o știință în sine menită a oferi o serie ce cunoștințe necesare cunoașterii lumii și a țării, ci a primit valențele unui real instrument de educație identitar-națională. Putem aminti doar cazul lui A. Vennescu, care introduce în ediția din anul 1874 a manualului său un fragment intitulat *Noțiuni istorice* (ediția anterioară nu cuprindea o lecție special dedicată istoriei românilor), pasaj preluat integral din lucrarea *Elemente de geografie* a lui Anghel Demetrescu¹²⁰. Dincolo de rapiditatea cu care institutorul folosește o nouitate editorială, interesantă se dovedește a fi opțiunea pentru acest fragment ce militează pentru realizarea unității tuturor românilor și care, totodată, se dovedește extrem de violent la adresa străinilor.

114. Scarlat Tâmpeanul, *Geografia Țării Românești*, București, 1840, p. I.

115. Zaharia Antinescu, *Geografia României și a țărilor învecinate pentru usul claselor primare urbane și rurale de ambe sexe*, ed. I, Ploesci, 1876, p. 4.

116. Basile I. Popescu, *Geografia Țărilor Române pentru folosul școalelor primare*, Craiova, 1875, p. I. Aceeași idee și la Dimitrie Frunzescu, *Geografie fizică și politică a României lucrată după noulu programu școlaru pentru școalele Primare, Normale și Reale*, București, 1870, p. 2.

117. Basile Popescu, *op. cit.*, p. I.

118. De exemplu, manualul lui G. Slănicianu cuprinde un capitol intitulat *Istoria geografiei române*, care este de fapt un rezumat al istoriei românilor.

119. Iosif Genilie, *Geografie istorică, astronomică, naturală și civilă, a Continentelor în general și a României în parte*, București, 1835, pp. 179-180 și 227-246.

120. Anghel Demetrescu, *Elemente de geografie*, București, 1873, pp. 253-257.

Metoda catehetică își dovedește și pentru această materie valențele educative. Din deceniul 6 al secolului al XIX-lea se renunță la metoda narativă folosită până atunci, preferându-se alternarea întrebare-răspuns, considerată fi mai plăcută școlarilor¹²¹. Un alt institutor oferea ca extrem de eficientă tehnică să de predare a cunoștințelor geografice. „Institutorele repetă de 5-6 ori aceeași întrebare, apoi întreabă pe școlari câte 2 din fiecare bancă dacă au învățat-o... Institutorele spune lecția cu glas tare și școlarii toți deodată îl imitează.”¹²²

În ceea ce privește geografia lumii, informațiile rămân la nivelul informației strict științifice, conținând cunoștințe necesare cunoașterii geografiei generale.

*

Școala nu înseamnă întotdeauna numai programe, manuale și ore de clasă. Din când în când, funcția educativă a acestei instituții se înveșmântă în ceremonial și atunci ia forma serbărilor școlare. Punerea în scenă, poeziile, simbolurile folosite au rolul de a impresiona afectiv copilul, cu scopul de a-i crea sentimentul de solidaritate cu comunitatea. De asemenea, folosirea tablourilor istorice putea contribui la educarea elevilor. Multiplicate și distribuite prin școli, ele devineau un material ilustrativ de multe ori mai pregnant decât lungi prelegeri patriotice, pentru că prin impactul imaginii ele acționau afectiv asupra memoriei.

Astfel, încă din 1829, „Biblioteca Românească” anunță că Tânărul Constantin Leca, „aprins fiind de zelul patrioticesc și vrând după puteri a sluji neamului, au zugrăvit trista și lăcrămoasa moarte a viteazului princip Mihai... și spre veșnică aducere aminte, ca un suvenir au dat-o la Școalele Naționale din București, ca să se pună în Școală înaintea tinerimei, ca să vadă pre un irou, ce au fost scutitorul a toatei creștinătăți de tirania varvaricească și care era minunat de toată Europa, să vadă zic ce era strămoșii ei în lume”¹²³. În același timp, în Moldova, cu ocazia apariției litografiei lui Asachi „Ştefan cel Mare rostindu-și testamentul politic”, Kiseleff îndemna „pe Sfat, ca din paragraful cheltuielilor extraordinare să cumpere 100 exemplare al acestor cadre /litografiile lui Asachi/, din care 25 să le dea la a mea cancelarie, iar rămașița să se împartă pe la școale și așezământuri publice; profesorii vor fi îndatorați a da în a lor paradosire, drept temă descrierile lămuritoare făptuitorilor acestor cadre, prin aceasta ei vor afla mijloacele de a întipări întru memoria (cugetul) elevilor, una dintre cele mai strălucite epoci a istoriei patriei lor”¹²⁴. Imaginea este percepută ca element educativ facil de înțeles și de înmagazinat în memoria copiilor, chiar dacă prin aceste tablouri de multe ori se puneau în circulație imagini deloc conforme cu realitatea istorică. Dar ce importanță avea, dacă scopul era bine servit?

121. Basile I. Popescu, *op. cit.*, p. I.

122. I. Alexie, *Noțiuni pregătitoare de geographia pentru școlarii clasei I-ii primare de ambe sexe*, București, 1871, pp. 3-4.

123. „Biblioteca românească”, 1830, IV, p. 30.

124. V.A. Urechia, *Istoria școalelor...*, I, p. 277.

*

Lucrurile nu sunt simple, și decupajul schițat din programe, metodici și manuale nu trebuie să lase impresia că din deceniul 7 al secolului al XIX-lea, învățământul românesc se angajase necondiționat numai pe autostrada naționalismului triumfal. În mecanismul școlii, uneori benefic, uneori infernal, finalitățile se întrepătrund și obiectivele formative se manifestă cu diverse intensități. Remarcăm, mai ales în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cum latura educării identității românești devine tot mai explicită și tot mai evidentă, încercând să subsumeze și să adapteze necesităților ei și alte tipuri de educație.